

KÖZLEMÉNYEK

Újabb töredék a Zalka-antifonáléból* A középkori Magyar Királyság területén használt és fennmaradt kódexek mellett a kódextöredékek is kiemelkedően fontos forráscsoportot jelentenek a magyar középkori művelődéstörténet, könyvkultúra, liturgiátörténet és zenetörténet jobb megismeréséhez. A töredékek egy-egy kódexet jelenítenek meg, és kiemelkedő alkalom, amikor egy fragmentum által jelölt egykori kódexnek további levelei azonosíthatók.¹

A díszes kivitelű váradi kódexsorozat (antiphonale, graduale) számos töredéke került elő több hazai és határon túli gyűjteményben, többnyire mint lefejtett vagy jelenlegi könyvkötés. A kódexcsaládból a Váradi Antifonále 'temporale' és 'sanctorale' kötetének Győrött fennmaradt részét 1872-ben Zalka János győri püspök restauráltatta és köttette egybe.² Az ismert és Győrött őrzött anyakódex mellett már az 1970-es években elkezdődött az antifonále két kötetéből kivágott darabok azonosítása, amelyek általában könyvkötésként maradtak fenn. Számos fragmentumot őriz Győrött az Egyházmegyei Kincstár és Könyvtár, az Egyházmegyei Levéltár, a bencés könyvtár és a Rómer Flóris Művészeti és Történeti Múzeum,³ Budapes-

* A szerző az MTA–OSZK Res Libraria Hungariae Kutatócsoport, ELKH, Fragmenta Codicum Műhely munkatársa. Hálával tartozom Lauf Juditnak és Sarbak Gábornak a töredék azonosításában és a tanulmányírás során kapott segítségükért. A közlemény a IV. Scriptorium-konferencián elhangzott előadás bővített változata.

¹ MEZEY László, *Fragmenta Codicum, Egy új forrásterület feltárása (1974. január – 1975. július)* = *A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományok Osztályának Közleményei*, 30(1978), 65–90.

² SZENDREI Janka, *A magyar középkor hangjegyes forrásai*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1981 (továbbiakban Szendrei), C 53; SZENDREI Janka, ZENTAI Loránd, *Zalka-antiphonale = Kódexek a középkori Magyarországon. Kiállítás az Országos Széchényi Könyvtárban*, Bp., OSZK, 1985, 163; SZENDREI Janka, *A Zalka Antiphonale provenienciája = Zenetudományi Dolgozatok*, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 1988, 21–32; ZENTAI Loránd, *Miniatura-festészet 1470–1490 között* (Kézirat a Magyar Tudományos Akadémia Művészettörténeti Intézetében.) 14–16; LAUF Judit, *Antifonala de la Oradea (Zalka) / Váradi (Zalka) antifonále = Felix Terra, Istorie și artă ecleziastică în Episcopia Romano-Catolică de Oradea / Felix Terra, Történelem és egyházművészet a Nagyváradi Római Katolikus Egyházmegyében*, szerk. Raluca, Mălăncioiu, Balla Tünde, Lakatos Attila, Bukarest, 2017, 80–81; CZAGÁNY Zsuzsa, *Zalka-antifonále = Magyar Művelődéstörténeti Lexikon 13*, Bp., 2012, 64–66; Facsimile kiadása: Uő, *Antiphonale Varadiense s. XV. I. Proprium de tempore; II. Proprium de sanctis et commune sanctorum*, Bp., 2019 (Musicalia Danubiana, 26).

³ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*, Hrsg. von András Vizkelety unter Mitwirkung von Péter Erdő, Katalin Fülepe, Judit Lauf-Nobilis, Edit Madas, Gábor Sarbak, Janka Szendrei, László Veszprémy, Bp., Balassi, 1998 (Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae, III), Fragm. 65–68; CZAGÁNY Zsuzsa, *Antiphonale Varadiense s. XV, III. Tanulmányok*, Bp., BTK Zenetudományi Intézet, 2019 (Musicalia Danubiana, 26), 41–46; KÖRMENDY Kinga, *Az ún. Zalka*

ten az Országos Széchényi Könyvtár,⁴ a Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ,⁵ illetve a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára,⁶ az Esztergomi Főszékesegyházi Könyvtár⁷ és a debreceni Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára.⁸ Az egykori liturgikus kézirat kora újkori történetéből eredően felvidéki levéltárakból és könyvtárakból is kerültek elő töredékek. Pozsonyban,⁹ Kassán,¹⁰ Modorban,¹¹ Lőcsén,¹² Turócszentmártonban¹³ és Poprádon¹⁴ számos darabját őrzik a kódexeknek. A legutóbb azonosított fragmentum Kolozsváron, a Román Akadémia Könyvtárában található.¹⁵

Antiphonale töredékei = Zenetudományi Dolgozatok, MTA Zenetudományi Intézet, 1988, 33. nr. 1, 5; Szendrei F 609, F 653, F 610, F 612.

⁴ Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár A 58–62, a töredékek leírásait Lauf Judit készítette el: *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente der Széchényi Nationalbibliothek, A–B*, Hrsg. von Judit Lauf, Edit Madas, (megjelenés előtt); OSZK Kézirattár E 106; LAUF Judit, *Váradi (Zalka) antifonále töredékei = Csillag a holló árnyékában, Vitéz János és a humanizmus kezdetei Magyarországon*, szerk. Földesi Ferenc, Bp., OSZK, 2008, 66–69; A 58 jelzetű töredékre ld.: LAUF 2017, i. m. 80–81; CZAGÁNY 2019, i. m. 46–47; KÖRMENDY 1988, i. m. 34, nr. 16, 20; Szendrei F 71, F 84, F 88, F 296.

⁵ Magyar Tudományos Akadémia Könyvtár és Információs Központ, Kézirattár, Töredékgyűjtemény, T 425; KÖRMENDY 1988, i. m. 35, nr. 24; CZAGÁNY 2019, i. m. 46–47; Szendrei F 24. A töredék digitális másolata és leírása elérhető a *Fragmenta Manuscriptorum Musicalium Hungariae Mediaevalis* adatbázisban is.

⁶ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Q 406 14; KÖRMENDY 1988, i. m. 35, nr. 26; Szendrei F 365; CZAGÁNY 2019, i. m. 46–47; HENDE Fanni, *Az Országos Levéltár Mohács előtti gyűjteményében található kódextöredékek = Turul*, 91(2018), 2, 64–80, *Fragm. Lat. Q 406 14*.

⁷ *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Esztergom*, Hrsg. von András Vízkelety unter Mitwirkung von Péter Erdő, Katalin Fülepp, Judit Lauf-Nobilis, Edit Madas, Gábor Sarbak, Janka Szendrei, László Veszprémy, Tünde Wehli, Bp., Akadémiai, 1993 (*Fragmenta et codices in bibliothecis Hungariae*, II), *Fragm. 82*; CZAGÁNY 2019, i. m. 50; KÖRMENDY 1988, i. m. 34, nr. 12.

⁸ CZAGÁNY 2019, i. m. 48–50; Szendrei F 490.

⁹ VESELOVSKÁ, Eva, *Mittelalterliche liturgische Kodizes mit Notation in den Archivbeständen von Bratislava II*, Bratislava, 2006, nr. 76, 88; VESELOVSKÁ, Eva, *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi – Archivum Nationale Slovacum*, Bratislava, 2014 (*Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi in Slovacia*, III), nr. 10, 11, 49; KÖRMENDY 1988, i. m. 33, nr. 8; CZAGÁNY 2019, i. m. 50–54. Szendrei F 109.

¹⁰ KÖRMENDY 1988, i. m. 34, nr. 13; Szendrei F 647, F 648; CZAGÁNY 2019, i. m. 55–56.

¹¹ VESELOVSKÁ, Eva, *Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi e civitatibus Modra et Sanctus Georgius*, Bratislava, 2008 (*Catalogus fragmentorum cum notis musicis medii aevi in Slovacia*, I), nr. 7, 10, 26–29, 33, 34, 54, 55, 61–63; CZAGÁNY Zsuzsa, *Töredék, kódex, rítus, hagyomány. A Zalka Antifonále győri és modori töredékeinek tanúsága = Zenetudományi Dolgozatok, In memoriam Dobszay László*, szerk. Kiss Gábor, Bp., MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2011, 123–141; Uő 2019, i. m. 58–61.

¹² CZAGÁNY 2019, i. m. 56.

¹³ CZAGÁNY 2019, i. m. 56–58.

¹⁴ CZAGÁNY 2019, i. m. 61–62.

¹⁵ PAPA-HAGI, Adrian, *A New Fragment of the Antiphonale Varadiense at the Romanian Academy Library in Cluj = Études bibliologiques / Library Research Studies*, 1(2019), 39–46; CZAGÁNY 2019, i. m. 54–55.

Jelen közleménnyel az antifonále töredékeinek impozáns listáját kívánom bővíteni egy eddig nem ismert darabbal. Szegeden a Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár Emlékkönyvtára is őríz egy töredéket a karkönyv 'temporale' kötetéből.¹⁶ A fragmentum Samarjai Máté János *Az helvetiai vallason levő ecclesiának egyház ceremonijakrol es rend tartasokrol valo könyvetske* című, 1636-ban Lőcsén nyomtatott könyvének a kötése volt.¹⁷ Könyvborítóként az antifonále egy levelének középső része maradt fenn. A könyvkötő tömítőanyagként két papírlapot használt. Az egyik Hans Schiner könyvkereskedő 1655-ben kelt német nyelvű, Brandenburgba Abram Güellnernek címzett levele, amelyben tudatja, hogy neki két példánya volt az általa csak „boroszlói írás”-nak nevezett műből, amelyből egyet elküld Güellnernek. A másik papírlapon egy eddig nem azonosítható személy levelezéssel kapcsolatos személyes emlékeztető feljegyzése olvasható.¹⁸ Abram Güellner neve másodjára tűnik fel a Zalka-kötésből előkerült makulatúrán, ugyanis ő megegyezik a győri könyvkötővel, akinek két évvel később, 1657-ben Antonius Seltner Győrbe címezte levelét. Ez utóbbi levelet Güellner szintén tömítőanyagként használta fel a kódexsorozat másik töredékével bekötött könyv borítójában.¹⁹ Ezek alapján megállapítható, hogy Güellner könyvkötőként dolgozott Győrött, és mind az antifonále, mind a graduále kötethez hozzájutott, és azokból felhasznált leveleket munkája során. Samarjai műve tehát Győrből, a bekötése után került Pápa vidékére az első ismert tulajdonosához, Révkomáromi Andrásához. Hasonló utat járt be az Országos Széchényi Könyvtárban A 59 jelzeten őrzött töredékbe kötött nyomtatvány, amely szintén Győrből került Pápará, a ferences kolostor tulajdonába.²⁰

Az őrzőkönyv Samarjai Máté János, az 1622-től felsődunamelléki református egyházkerület püspöke által összeállított szertartáskönyv. Az egyházkerület szertartási hagyományainak írásba foglalása a könyv megjelenése előtt már szűk húsz évvel igényként merült fel a Sókón tartott református zsinaton. Samarjai a korábban megjelent agendával ellentétben az egyházkerület összes szertartását belefoglalta. Kathona Géza felhívta a figyelmet, hogy a felsődunamelléki reformátusok és a magyar evangélikusok gyakorlata igen közel áll egymáshoz, ezért nem meglepő, hogy a szertartáskönyv első ismert tulajdonosa egy evangélikus lelkész volt.²¹ 1681-ben Révkomáromi Andrásé volt a nyomtatvány, amelybe kétszer is beírta a nevét.²² Révkomáromi Szerecsény evangélikus vallású lelkésze volt 1698-ban, amikor Lacza János győri székesegyházi főesperes a székesegyházi főesperességhez

¹⁶ Hálával tartozom Sikaláné Sánta Ildikó igazgató asszonynak a támogatásért, hogy lehetővé tette a töredék teljeskörű vizsgálatát. Köszönöm Hevesi Andreának, a Somogyi Károly Emlékkönyvtár könyvtárosának, illetve a könyvtár restaurátor és digitalizáló munkatársainak a töredék feldolgozása során nyújtott önzetlen segítségüket.

¹⁷ RMK I 662, RMNy 1654; A nyomtatvány jelzete: Szeged, Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, Somogyi Károly Emlékkönyvtár, Inc. 170.

¹⁸ Köszönöm Orsós Juliannának, hogy a német nyelvű kiséző anyagokat azonosította.

¹⁹ Vö. *Mittelalterliche lateinische Handschriftenfragmente in Győr*, i. m. Fragm. 64. Czagány Zsuzsa hívta fel a figyelmet, hogy ez a töredék a graduále-kötetből származik. Vö. CZAGÁNY ZSUZSA, *Töredék, kódex, ritus, hagyomány – II, A Váradai Szekvencionále újonnan előkerült darabja = Zene-tudományi Dolgozatok*, Bp., MTA BTK Zenetudományi Intézet, 2012, 46, 6. ljj.

²⁰ Köszönöm Lauf Juditnak, hogy a töredék leírását rendelkezésemre bocsátotta.

²¹ KATHONA Géza, *Samarjai János gyakorlati theológiája = Theologiai Szemle*, 16(1940), Pót-füzet, 324, 367. Samarjai személyére ld. ZOVÁNYI Jenő, *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*, szerk. dr. Ladányi Sándor, Bp., Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1977³, 519. Köszönöm Heltai Jánosnak az őrzőkönyv és tulajdonosainak feltárásában nyújtott segítségét.

²² Az őrzőkönyvben található tulajdonosi bejegyzéseket a könyvtárban folyó possessorfeltáró munka során azonosították, a tulajdonosi bejegyzések megtekinthetők az adatbázisukban: http://pex.sk-szeged.hu/nevek/komaromi_andras.html.

tartozó falvakban tartott egyházlátogatást.²³ A főesperes nem találkozott személyesen a lelkésszel, mert az akkor Pápara utazott az ottani lelkésztől tanácsot kérni a vizitációval kapcsolatban, felőle a falusiaktól szerzett információt. Ezért Révkomáromi képzettségéről és a faluba kerülésének körülményeiről nem tudott feljegyzést készíteni a főesperes, de megtudta, hogy a lelkész „csekély tudású, szimplex, együgyű ember, aki a köznapi imát is úgy olvassa. Keresztel, egyházközlőt végez, esket, temet.” A szerecsenyi templom híján volt a szertartásokhoz szükséges felszereléseknek, az úrvacsoránál „közönséges edényeket” használtak.²⁴ A lelkész Szerecsenyből Nagygyimótra került, ahol 1702 és 1713 között teljesített szolgálatot.²⁵ Révkomáromi bejegyzéseit áthúzta Pápai S. János, és saját nevét írta be a nyomtatványba: Ioh. S. Papaii.²⁶ Feltehető, hogy ez Pápai Szabó János lelkész írása, aki 1718 körül Pápán folytatott tanulmányokat, majd 1728 és 1732 között Becsvölgyén volt a lelkész, és valószínűsíthetően 1744 és 1749 között – az akkori – Magyarszentkirály faluban is.²⁷ A harmadik tulajdonosi bejegyzés Somogyi Csizmazia Sándoré.²⁸ Ő 1772-ben született a Nyitra megyei Farkasdon, majd Pozsonyban és Losoncon tanult. A királyi táblán ügyvéd, majd a Podmaniczky családnál Tiszaföldváron számtartó lett.²⁹ Arra, hogy mikor és kitől került hozzá a nyomtatvány, nincs adatunk. Könyvgyűjteményét sem ismerjük, amelyet megörökölve fia, Somogyi Károly esztergomi kanonok tovább gyarapított. A Váradí antifonále töredékébe kötött nyomtatvány 1880-ban került Szegedre Somogyi Károly könyvtárának részeként, amelyet az egy évvel korábban árvíz sújtotta város újjáépítéséhez, „a művelődés s a társadalmi fejlődés” előmozdítására ajánlott fel. Az adományozás révén több mint 40 000 kötet került a város örök tulajdonába.³⁰

A fragmentumot az antifonále 'temporale' kötetéből vágták ki, és az őrzőkönyvet úgy kötötték be a levélbe, hogy annak a verző oldala volt kívül. A töredéken két, cseh rombikus notációval írt kottasor és két-három szövegsor maradt fenn, amelyeken a szeptemberi matutinumon Tóbiás könyvéből vett olvasmányhoz tartozó rezponzóriumok olvashatók. A fragmentum rektó oldalán az első nocturnus *Peto Domine* kezdetű első rezponzóriumához tartozó *Omnia iudicia* kezdetű verzus utolsó szavának, a 'mei' szónak az utolsó betűje látható. Utána az arany kitöltéssel díszített fekete 'N' majuszkulával kezdődik a rezponzorium repetendája. A töredéken sajnos a 'ne' szótagot követő rész nehezen azonosítható, ezért nem könnyű eldönteni, hogy a két érdélyi breviárium repetendája közül melyiket adja meg. A Vatikánban őrzött váradí breviáriumban 'neque' szerepel, amely a rezponzorium 'neque vindictam' részét jelöli meg,³¹ míg a Németújváron őrzött gyulafehérvári kéziratban csak a 'ne' szerepel, amely a 'ne reminiscaris' részre utal.³² A rongálódás ellenére véleményem szerint a második repetenda állhatott a töredéken. Ezután

²³ VARGA Imre, *A győri székesegyházi főesperesség egyházlátogatási jegyzőkönyvei 1698-ból = Arrabona – Múzeumi közlemények*, 13(1971), 177.

²⁴ VARGA 1971, i. m. 214. – Egyházközlő: Szülés után az ágyból kikelő asszony első útja a templomba vezetett, hogy hálát adjon. A templomot egyháznak is nevezték. Innét az egyházközlő. VARGA 1971, i. m. 182. 25. lbj.

²⁵ KÖBLÖS József, *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai I, 1526–1760*, Pápa, Pápai Református Gyűjtemények, 2009 (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, Forrásközlések, 10), 526.

²⁶ http://pex.sk-szeged.hu/keziras/komaromi_andras_inc170.jpg.

²⁷ KÖBLÖS 2009, i. m. 129, 289, 548.

²⁸ http://pex.sk-szeged.hu/nevek/somogyi_csizmazia_sandor.html

²⁹ FERENCZY Jakab, DANIELIK József, *Magyar írók I, életrajz-gyűjtemény*, Pest, Szent-István-Társulat, 1856, 418–419.

³⁰ *Somogyi Károly följajánló levele = Százéves a Somogyi-könyvtár; Dokumentumok*, szerk. Péter László, Szeged, Somogyi-könyvtár, 1977, 7–13.

³¹ *Breviarium Waradiense*, s. 15. Vat. lat. 8247, f. 166r.

³² *Liber breviarii*, 1462, Németújvár, Ferences rendház könyvtára, Cod. 1/34, f. 182r.

következett az *Omni tempore benedic* kezdetű rezponzórium, amely a verzón ér véget. Ehhez tartozik a *Memor esto fili quoniam* kezdetű verzus, amelynek fekete fraktúr iniciáléja tollrajzdíszítésű, és a betűtesten egy zöld sárkány látható. A töredéken fennmaradt két rezponzórium követi az erdélyi–váradí ritust.³³

Töredékleírás

ANTIPHONALE VARADIENSE (ún. Zalka antifonále)

15. század vége – 1 levél (Ugyanabból a kódexből, mint a jelen közlemény 3–16. lábjegyzeteiben felsorolt töredékek.)

Megbarnult, szúrágta, helyenként kopott pergamenlevél: 215 × 345 mm. – Egyhasábos írástükör: *215 × *200 mm, 2/3 szöveg- és 2 kottasor, eredetileg 610 × 350 mm, 7 sor. – 15. század végi nagyméretű gótikus könyvírás. – Fekete fraktúr *M* iniciálé tollrajzdíszítéssel, a betűtest felett zöld sárkány, fekete *N* majuszkula arany kitöltéssel, rubrum arany kitöltéssel. – Cseh rombikus notáció négy vörös vonalon, C-kulcsot és custost használ. Kottarendszer mérete: 47 mm; kottarendszer mérete a szövegsorral együtt: 78 mm.

Őrzőkönyv: Somogyi Károly Városi és Megyei Könyvtár, Somogyi Károly Emlékkönyvtár, Szeged, Inc. 170: Samarjai Máté János: Az helvetiai vallason levő ecclesiának egyhazi ceromonijakrol es rend tartasokrol valo konyvetske. Lőcse: Brevér Lörintz, 1636. (RMK I 662, RMNy 1654) – Tulajdonosi bejegyzés: 1. *Nunc Andrea R. Komáromi 1681*; 2. *Ex libris (...) Andre R. Komáromi*; 3. *Iohannes Papaii(?)*; 4. Somogyi Csizmazia Sándor. – A töredéken az egykori kötés gerincén ráragasztva az őrzőkönyv jelzetének etikettje. – Kísérő anyag: 1. Két papír előzéklap, vízjele Prága város címere;³⁴ 2. Levelezéssel kapcsolatos német nyelvű emlékeztető; 3. Hans Schiner könyvkereskedő 1655. november 16-án, Odera menti Frankfurtban kelt német nyelvű levele Abram Güellner számára Brandenburgba.

Eredet – használat: Prága, Filipec János váradí püspök megrendelésére, feltehetően Mattheus mester műhelyében keletkezett.

ANTIPHONALE VARADIENSE (ún. Zalka antifonále). Liber Tobiae

f. 1r–v Liber Tobiae I Noct. R. 1. [Peto Domine ut de vinculo...] (Cantus 007381); V. [Omnia iudicia tua... memento me]i (Cantus 007381a); Ne [...]; R. 2. [Omn]i tempore benedic [Deum] et pete ab e[o... permane]ant. (Cantus 007317); V. Me[mor esto fili] quoniam [pauperem...] (Cantus 007317a).

HENDE FANNI

³³ Breviarium Waradiense, s. 15. Vat. lat. 8247, f. 166r, Liber breviarii, 1462, f. 182r. Az első kézirat a Vatikáni Könyvtár, a második az Usuarium adatbázisban érhető el digitális másolatban. *Corpus Antiphonarium Officii – Ecclesiarium Centralis Europae, VIII/A Transylvania–Várad (Temporale)*, Red. Andrea Kovács, Bp., MTA Zenetudományi Intézet, 2010, 212. A kiadványban véletlenül tévesen szerepel a két rezponzórium.

³⁴ Köszönöm Pelbárt Jenőnek a vízjel azonosításában nyújtott segítségét.